

УДК 811.161.3+81`27

АЎТАСТЭРЭАТЫП БЕЛАРУСА
(ПА ВЫНІКАХ АСАЦЫЯТЫЎНАГА ЭКСПЕРЫМЕНТА)

канд. філал. навук, дац. С. ЛЯСОВІЧ
Полацкі дзяржаўны ўніверсітэт

Распавядаецца пра функцыянаванне ўяўленняў чалавека пра свет ва ўніфікаванай форме ў выглядзе стэрэатыпаў. Вызначаныя прынятыя ў гістарычнай супольнасці ўзоры ўспрымання абумоўліваюць распазнанне, інтэрпрэтацыю навакольнага свету з улікам папярэдняга сацыяльнага досведу. Раскрываецца паняцце этнічнага стэрэатыпу – знакавага, эмацыйна афарбаванага ўяўлення пра сваю ці чужую нацыю. Рэспандэнтамі асацыятыўнага эксперыменту былі абраны студэнты Полацкага дзяржаўнага ўніверсітэта. Вынікі асацыятыўнага эксперыменту ілюструюць шэраг характарыстак, з якіх складаецца аўтастэрэатып беларуса. Вылучаны рэакцыі з пазітыўнай і адмоўнай канатацыяй, якія складаюць стэрэатыпную вобраз беларуса. Зроблена спроба выявіць перадумовы фармавання такіх стэрэатыпаў.

Ключавыя словы: аўтастэрэатып, этнастэрэатып, асацыятыўны эксперымент, менталітэт, ментальнасць.

Паспяховае ўзаемадзеянне пры міжкультурных зносінах магчыма з улікам ведаў пра этнічныя асаблівасці культур-камунікантаў. У сувязі з гэтым вельмі актуальнымі бацаца пытанні ўзаемадзеяння мовы і культуры. Значэнне мовы ў дадзеным аспекце асаблівае, бо яна не проста сродак камунікацыі, дыялогу паміж культурамі, але і спосаб прадстаўлення светаразумення таго ці іншага народа.

Папярэдні сацыяльны вопыт пэўнай гістарычнай супольнасці абумоўлівае характар успрымання, распазнавання, інтэрпрэтацыю навакольнага свету. Уніфікуюцца ўяўленні чалавека пра свет часта ў выглядзе стэрэатыпаў. Упершыню паняцце стэрэатыпа прапанаваў У. Ліпман, які аналізваў сацыяльна-псіхалагічныя аспекты менавіта паводзін, дзейнасці асобы ў грамадстве. У працяг многія даследчыкі разглядаюць стэрэатыпы як «знакі, што з'яўляюцца вербальнай фіксацыяй пэўным чынам апрадмечаных патрэб дадзенай сацыяльнай групы, этнасу, нацыянальна-культурнага арэала, [...] як фіксаванае адлюстраванне некаторай дзейнасці, прадукты якой выступаюць у ролі прадметаў, што задавальняюць пэўныя патрэбы» [1, с. 171]. Напрыканцы XX ст. В. Красных прапанавала больш комплексны погляд на феномен стэрэатыпа, вылучыўшы дзве іх разнавіднасці: «Першая група стэрэатыпаў прадстаўлена стэрэатыпамі паводзін, якія захоўваюцца ў свядомасці ў выглядзе штампаў і выступаюць у ролі канона. [...] ...яны загадваюць, прадпісваюць пэўныя паводзіны. Другую групу стэрэатыпаў складаюць стэрэатыпы-ўяўленні, што захоўваюцца ў выглядзе клішэ свядомасці і функцыянуюць як эталоны. [...] ...яны загадваюць, прадказваюць не столькі самі паводзіны, колькі набор асацыяцый і прадвызначаюць моўную форму, што іх выражае» [2, с. 180]. Мяркуем, што ўяўленне пра другую групу стэрэатыпаў

можна атрымаць у выніку асацыятыўнага эксперыменту. У межах гэтай групы даследчыца прапануе вылучаць «стэрэатып-вобраз (форма захоўвання клішэ) і стэрэатып-сітуацыю (форма захоўвання клішэ, але апошняе можа актуалізавацца ў камунікацыі як штамп)» [2, с. 180]. Калі першы бытуе часта ў выглядзе пераважна візуальных вобразаў, то другі актуалізуецца ва ўзаемадзеянні людзей, выступае пэўным акцыянальным кодам.

Этнічныя вобразы камунікантаў, што абумоўліваюць паспяховую міжкультурную камунікацыю, звязаны з этнічным стэрэатыпам. «Этнастэрэатып з’яўляецца эталонам, у адпаведнасці з якім чалавек матывуе ўласныя паводзіны і чакае пэўнага тыпу паводзін ад рэальных этнічных правообразаў» [3, с. 3]. Этнічны стэрэатып – гэта заўсёды знакавае, эмацыянальна афарбаванае ўяўленне пра сваю ці чужую нацыю. Л. П. Крысін пад этнастэрэатыпам разумее «стандартнае ўяўленне, якое маецца ў большасці людзей, таго ці іншага этнасу, аб людзях, якія ўваходзяць у іншы або ва ўласны этнас» [1, с. 171]. І ў гэтым этнастэрэатып блізкі да ментальнасці. «Ідэі на ўзроўні ментальнасці, – сцвярджае А. Я. Гурэвіч, – гэта не народжаныя індывідуальнай свядомасцю, завершаныя ў сабе духоўныя канструкцыі, а ўспрыманне такога кшталту ідэй вызначаецца сацыяльным асяроддзем; успрыманне, якое іх бессвядома і бескантрольна відазмяняе, скажае і спрашчае» [4, с. 129]. Эмацыянальны складнік родніць ментальнасць і этнастэрэатып: «Ментальныя нормы з’яўляюцца эмацыянальна насычанымі, цяжка фармулюемымі і, як правіла, зафіксаванымі ў сацыякультурных імператывах, што перадаюцца з пакалення ў пакаленне: звычаях, традыцыях, вераваннях» [5, с. 91]. Таму паказальным з’яўляецца, як у этнастэрэатыпах адлюстроўваюцца згаданыя формы сацыяльнага жыцця.

Тэма этнастэрэатыпаў вельмі папулярна ў розных навуках. Але з лінгвістычнага боку ўяўляе цікавасць вербалізацыя стандартных уяўленняў. «Важна зразумець, якія сферы жыцця таго ці іншага народа, асабістыя ўласцівасці людзей, што складаюць іх інтэлектуальныя, псіхалагічныя, антрапалагічныя асаблівасці, становяцца аб’ектамі ацэнкі. ... Паўтаральнасць адмоўных або станоўчых ацэнак, іх масавасць (сярод прадстаўнікоў дадзенага этнасу) і ўстойлівасць у часе – умова фарміравання этнастэрэатыпаў» [1, с. 171]. Такім чынам, паняцце этнастэрэатыпа карэлюе з паняццем канатацыі.

Л. П. Крысін вылучыў наступныя шэраг моўных адзінак, якія можна інтэрпрэтаваць як сродкі абазначэння этнічных стэрэатыпаў: 1) словы, якія ў згорнутае форме ўтрымліваюць у сваіх значэннях ацэнку ўласцівасцей тыповага прадстаўніка іншага этнасу; 2) атрыбутыўныя словазлучэнні, дзе азначэнне – прыметнік, утвораны ад этноніма, а азначаемае – імя якой-небудзь уласцівасці чалавека; генетыўныя словазлучэнні, дзе ў пазіцыі падначаленага генітыва – этнонім, а ў пазіцыі сінтаксічнага кіраўніка – імя якойсьці чалавечай уласцівасці; 3) параўнальныя звароты; 4) фразеалагізмы; 5) прыказкі, прымаўкі, што ўключаюць этнонімы і экспліцытна ці імпліцытна ўказваюць на якія-небудзь уласцівасці прадстаўнікоў адпаведнай нацыянальнасці. [1, с. 172–173].

У ходзе асацыятыўнага эксперыменту былі апытаны 85 студэнтаў Полацкага дзяржаўнага ўніверсітэта, якім было прапанавана адказаць на наступныя пытанні анкеты:

1. Напішыце вашыя асацыяцыі да слова «беларускі».
2. Напішыце вашыя асацыяцыі да слова «беларуская».
3. Напішыце вашыя асацыяцыі да слова «беларускае».

4. Якія, на вашу думку, станоўчыя рысы ёсць у беларускім характары.
5. Якія, на вашу думку, адмоўныя рысы ёсць у беларускім характары.
6. З якім тыпам знешнасці ў вас асацыюецца беларус: 1) валасы; 2) вочы; 3) постаць; 4) іншыя характарыстыкі.

7. Якія вядомыя асобы, звязаныя з Беларуссю вам прыгадваюцца?

8. Якія нацыянальныя сімвалы Беларусі вы можаце назваць?

9. Назавіце колер (колеры) або колеравую гаму, што асацыюецца з Беларуссю.

10. Якая традыцыя (нешта рабіць, напрыклад,) асацыюецца ў вас з беларусамі.

Што да частотных адказаў пры пабудове атрыбутыўных словазлучэнняў, то азначэннем «беларускі», «беларуская», «беларускае» рэспандэнты пазначалі паняцці (у дужках тут і далей пазначаецца колькасць ужыванняў):

- звязаныя з адзнакамі нацыянальнай кансалідацыі, атрыбутаў адрознасці: мова (41), народ (11), сцяг (9), грамадства (6), гімн (4), герб (2), гісторыя (2), дзяржава (2), насельніцтва (3);

- са сферы культуры і адукацыі: культура (9), традыцыя (4), літаратура (2), (народнае) адзенне (7), свята (4), слова (3), пісьменства (2), падручнік (3), слоўнік (2),

- звязаныя з прасторавымі ўяўленнямі: край (2), зямля (2), шлях (2),

- намінацыі чалавека і яго ацэнкі: дзяўчына (9), хлопец (4), чалавек (4), характар (2), родны (2), добры (2), гасціннасць (5),

- што пазначаюць спецыфіку традыцый харчавання: кухня (4), ежа (3), бульба (2), хлеб (2),

- вызначаюць характар гаспадарчай дзейнасці: лён (4), вытворчасць (2).

Сярод найбольш частых рыс характару, якія называюць апытаныя, гасціннасць (29), дабрата (20), талерантнасць (14), адкрытасць (8), цяроплівасць (7), шчырасць (6). Цікава параўнаць гэтыя даныя з вынікамі даследавання Т.В.Балуш, якая пры мадэляванні сацыяльна-псіхалагічнага партрэта беларуса ў шэрагу частотных згадвае рысы: гасціннасць 63%, дабразычлівасць 62%, працалюбства 41%, талерантнасць 31%, спагадлівасць 19%, цяроплівасць 11 %, міралюбства 11%. Прычым даследчыца прыводзіць даныя сацыялагічнай лабараторыі Гомельскага дзяржаўнага тэхналагічнага ўніверсітэта імя П. М. Сухого, якія даследавалі менталітэт сучаснага беларуса і зрабілі выснову, што “беларусы – нацыя гасцінная (гасціннасць (76,1%), працалюбівая (працалюбства (74,6%), сардэчная і сумленная (цеплыня і сардэчнасць у адносінах паміж людзьмі, сумленнасць і спачуванне (72,2%), талерантная (талерантнасць (67%), схільная калектыўна вырашаць праблемы (калектывізм (57,6%)” [6, с. 225]. Відавочна, што гасціннасць з’яўляецца несумненным фаварытам аўтастэрэатыпных уяўленняў беларуса, прычым, згадваюцца гэтыя рысы і ў атрыбутыўным спалучэнні «беларуская гасціннасць» дазваляе сцвярджаць канцэптuallyны статус гэтага паняцця. Таксама побач называюцца талерантнасць, дабразычлівасць, цяроплівасць, спагадлівасць.

Што да адмоўных рыс, то іх беларусы называюць значна менш, прычым, на нашу думку не таму, што няма сфарміраванана аўтастэрэатыпу, а таму, што людзі схільны думаць пра сябе добра: няма дрэнных рыс (5), (занадта) цяроплівыя (5), мяккасць характару (2), запальчывасць (2), падатлівыя (2), гасціннасць (2). Цікава, што сярод адмоўных

рэцыпіенты паўтарылі гасціннасць і цяроўнасць, згаданыя сярод станоўчых, мяркуючы, пэўна, што гэта спосаб сабе нашкодзіць, пра што сведчыць і дадатак «занадта». На карысць таго, што адмоўныя рысы ў аўтастэрэатыпе сфарміраваныя, могуць сведчыць хаця і нячаста згаданыя, але паўтораныя ў розных даследаваннях адны і тыя ж ці семантычна блізкія рэакцыі. Па даных Т. Балаш, згадваецца пасіўнасць (5%), абьяканасць (3%), боязь (3%), бявольнасць (3%), пакорлівасць (3%), трусасць (3%), бяздзеянне (1%), мяккасць характару (1%), агрэсіўнасць (1%), безадказнасць (1%), эгаістычнасць (1%). Даследчыкі ГДТУ імя П. О. Сухого адзначаюць “празмерную нерашучасць, маруднасць, няздольнасць да радыкальных грамадскіх змен, а таксама недаацэньванне незалежнасці і асабістай свабоды” [6, с. 225]

Трэба заўважыць, што станоўчыя і адмоўныя якасці карэлююць паміж сабой. І. Н. Браім сцвярджае: “Говорачы аб талерантнасці нельга не прызнаць такі факт, што ў пэўнай часткі беларусаў яна нярэдка трансфармуецца ў канфармізм, што выражаецца ў пасіўным успрыманні прапанаваных ім палітычных мадэляў і ідэалагічных поглядаў...” [7, с. 59]. Такім чынам адмоўныя рысы ў характары беларуса – гэта пэўны працяг станоўчых, іх адваротны бок.

Паводле даных эксперыменту, візуальны партрэт тыповага беларуса выглядае наступным чынам – светлыя (русыя) валасы і светлыя (блакітныя вочы). Меркаванні пра рост, постаць і іншыя знешнія асаблівасці нечастотныя і разнастайныя, што не дазваляе аднесці іх да тыповых.

Да ліку найбольш частотных асацыяцый з асобамі, звязанымі з Беларуссю, прыгадваюцца Якуб Колас (34), Францыск Скарына (32), Янка Купала (29), Еўфрасіння Полацкая (23), Лукашэнка (12), Домрачава (10), Васіль Быкаў (9), Багдановіч (8), Максім Танк (7), Кірыла Тураўскі (5), Караткевіч (5). Пераважна гэта дзеячы культуры, беларускія пісьменнікі, а таксама прыгаданы беларускі прэзідэнт (адзіны, бяззменны для сучаснага пакалення, пры іншым кіраўніку дзяржавы яны не жылі) і знакамітая спартсменка. Імёны Якуба Коласа, Янкі Купалы, Францыска Скарыны і Еўфрасінні Полацкай можна лічыць прэцэдэнтнымі, бо яны вызначаюцца вялікай колькасцю згадак і ўваходзяць, па даных Т.Балаш, у асацыятыўнае поле канцэпта «беларус». “Пры функцыянаванні імені-сімвала, не звязанага з якім-небудзь канкрэтным прэцэдэнтным тэкстам, – згадвае В. Красных, – можа мець зварот не да інварыянта ўспрымання прэцэдэнтнай сітуацыі, бо нейкай адной прэцэдэнтнай сітуацыі, звязанай з гэтым імем не існуе, а да інварыянту ўспрымання прэцэдэнтнага імя, што валодае некаторым мінімальным наборам дыферэнцыяльных прымет” [2, с. 97]. Для названых імёнаў адной з прымет можна вызначыць іх асветніцкую дзейнасць, важную для беларусаў.

Сярод пашыраных адказаў пра нацыянальныя сімвалы, акрамя афіцыйнай дзяржаўнай сімволікі (герб (22), сцяг (22), гімн (13)), згадваюцца бусел (26), зубр (25), васілёк (васількі, валашка) (21), калоссе (колос) (13), лён (11), канюшына (8), бульба (7), азёры (5). Часткова гэтыя рэакцыі супадаюць з данымі, атрыманымі Т. Балаш, на стымул «беларус» – бульба (25%), лён (15%), азёры (13%). Як правіла, гэта рэакцыі, якія адлюстроўваюць адметнасці беларускай прыроды, а таксама накіраванасць увагі чалавека ў сувязі з яго аграрнымі заняткамі. “З прычыны таго, што аж да пачатку ХХ ст. больш за 95%

прадстаўнікоў беларускага этнаса былі лакалізаваны ў сельскай мясцовасці, – сцвярджае В. В. Кірыенка, – беларуская культура і менталітэт мелі ярка выражаную сельскааграрную “вопратку” [3, с. 96]. Выяўленыя прыярытэтныя сімвалы, што называюць прыродныя рэаліі, могуць быць таму пацверджаннем.

Сярод прыярытэтных колераў, якія асацыююцца з Беларуссю, – зялёны (56), белы (42), чырвоны (40) – колеры беларускага сцяга. Прычым, пра ўспрыманне гэтых колераў у тандэме сведчаць і рэакцыі, дзе гэтыя колеры называліся ў выглядзе кампазітаў: чырвона-зялёны (5), чырвона-зялёна-белы (2), зялёна-чырвоны. Не абмінулі ўвагай рэцыпіенты і любімы беларусамі колер рэк і азёр (блакітны (20), сіні (9), нябесны).

Традыцыйныя заняткі народа з’яўляюцца неад’емнай часткай яго вобраза. Паводле адказаў апытання, беларусы вельмі любяць святы і ўважлівыя да іх адзначэння. Сярод частотных адказаў на пытанне “Якая традыцыя (нешта рабіць, напрыклад,) асацыюецца ў вас з беларусамі?” адказвалі: Купалле (Купала) (22), Масленіца (спальваць чучала Масленіцы) (19), Каляды (15), Дажынкі (4), Дзяды (4), Пасха (3), “Рождество” (3), “Славянскі базар” (3), 9 мая (2), святкаванне беларускіх традыцыйных свят (2), святы (2), 3 ліпеня, сямейныя святы, Радуніца, Новы год. Як бачна, рэцыпіенты згадваюць святы рознага кшталту – рэлігійныя, традыцыйнага календара, дзяржаўныя, значныя культурныя падзеі краіны. Побач згадваюцца і дзеянні, якія спадарожнічаюць святам: (традыцыйныя) нацыянальныя стравы (2), танцы (2), (спяваць) песні (2), скокаць праз вогнішча, хадзіць у госці, запрашаць у госці, гатаваць стравы на розныя хрысціянскія святы ўсёй сям’ёй. Некаторыя адказы дапаўняюць традыцыю святкаванняў яшчэ і кулінарнай традыцыяй беларускай кухні – гатаваць, у тым ліку бульбу: (есці) дранікі (2), гатаваць бульбу, беларуская кухня. Дарэчы, бульбу згадваюць у адказах як асобна, так і з дзеясловамі: капаць бульбу (3), садзіць (вырошчваць) бульбу (4), гатаваць бульбу, – такім чынам, падмацоўваючы найменне, якое выкарыстоўваюць нават і самі беларусы ў якасці замяняльніка этноніма «беларусы» – бульбашы.

Як паказвае прааналізаваны матэрыял, вобраз беларуса ў сучаснай беларускай свядомасці мае ў сабе больш станоўчых якасцяў характару (такіх як гасціннасць 63%, дабрычынасць 62%, працалюбства 41%, талерантнасць 31%, спагадлівасць 19%, цярплівасць 11%, міралюбства 11%), але мае і адмоўныя (людзі схільны думаць пра сябе добра, адмаўляюць наяўнасць дрэнных рыс). Наяўнасць аднолькавых рыс сярод станоўчых і адмоўных, на нашу думку, можа сведчыць пра развітае ў беларусаў пачуццё меры – нейкая станоўчая рыса ў празмерным выяўленні перастае мець станоўчае значэнне. Акцыянальны код беларусаў – рэпрэзентацыя праз традыцыю нешта рабіць – непасрэдна звязаны з рознымі святамі і рэаліямі, што іх суправаджаюць, таму можна казаць пра характэрную для беларусаў рытуальнасць.

ЛІТАРАТУРА

1. Крысин, Л.П. Этностереотипы: отражение в языке представлений о «чужом» и «своем» этносе / Л.П. Крысин // Слово в современных текстах и словарях: очерки о русской лексике и лексикографии. – М. : Знак, 2008. – С. 169–176.

2. Красных, В.В. Этнопсихолінгвістыка і лінгвокультуролагія : курс лекцый / В.В. Красных. – М. : Гнозис, 2002. – 282 с.
3. Абільдынова, Ж.Б. Языковые средства экспликации этнических стереотипов русских, казахов и немцев (на материале русскоязычных анекдотов) : автореф. дис. ... канд. филол. наук / Ж.Б. Абільдынова. – Тобольск : Тюмен. гос. ун-т, 2011. – 31 с.
4. Современная этнопсихология : хрестоматия / под общ. ред. А.Е. Тараса – Минск : Харвест, 2003. – 368 с.
5. Кириенко, В.В. Менталитет как социологическая категория: предметное поле, структура, функции / В.В. Кириенко // Социология. – 2009. – № 3. – С. 85–97.
6. Балуж, Т.В. Белорусы глазами современной белорусской молодёжи / Т.В. Балуж // Взаимодействие и взаимопроникновение языков и культур: состояние и перспективы : материалы Междунар.науч.конф., Минск, 20–21 марта 2018 г. : в 2 ч. / Бел. гос. пед. Ун-т им. М. Танка ; редкол. Т. В. Балуж (отв. ред.), В.Д. Старичёнок, И.П. Кудреватых. – Минск : БГПУ, 2008. – Ч. 1. – С. 224–226.
7. Браим, И.Н. Менталитет: методология исследования, традиции и новации / И.Н. Браим // Вестник Белорусского государственного экономического университета. – 2001. – № 2. – С.57–62.

**AUTO-STEREOTYPE OF BELARUSIANS
(BY RESULTS OF ASSOCIATIVE EXPERIMENT)**

S. LIASOVICH

The article deals with functioning a person's concept of the world in the unified form of stereotypes. The certain perception models accepted in a historical community have caused the recognition and interpretation of the world with prior social experience taken into account. The concept of an ethnic stereotype as a significant, emotionally charged idea of a nation has been revealed. The students of the Polotsk State University were chosen as respondents of the associative experiment. The results of the associative experiment have illustrated a number of characteristics of which the autostereotype of the Belarussian consists. The author has marked the reactions with positive and negative connotations which comprise a stereotypic image of the Belarussian. The attempt to reveal the background for formation of such stereotypes has been made.